तया विलोकिता देवा हरिवक्षस्थलस्थया । लक्ष्म्या मैत्रेय सहसा परां निर्वृतिमागताः ॥ १०६ ॥
उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या विष्णुपराङ्मुखाः । त्यक्ता लक्ष्म्या महाभाग विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥१०७॥
ततस्ते जगृहुर्दैत्या धन्वन्तरिकरस्थितम् । कमण्डलुं महावीर्या यत्रास्तेऽमृतमुत्तमम् ॥ १०८ ॥
मायया मोहयित्वा तान्विष्णुः स्त्रीरूपसंस्थितः । दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ १०९ ॥
ततः पपुस्सुरगणाः शक्राद्यास्तत्तदाऽमृतम् । उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः ॥ ११० ॥
पीतेऽमृते च बलिभिर्देवैर्दैत्यचमूस्तदा । वध्यमाना दिशो भेजे पातालं च विवेश ह ॥ १११ ॥
ततो देवा मुदा युक्ताः शंखचक्रगदाभृतम् । प्रणिपत्य यथापूर्वमशासंस्तत् त्रिविष्टपम् ॥ ११२ ॥
ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययौ स्वेन वर्त्मना । ज्योतींषि च यथामार्गं प्रययुर्मुनिसत्तम ॥ ११३ ॥
जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्चारुदीप्तिर्विभावसुः । धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११४ ॥
त्रैलोक्यं च श्रिया जुष्टं बभूव द्विजसत्तम । शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ११५ ॥
सिंहासनगतः शक्रस्संप्राप्य त्रिदिवं पुनः । देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाब्जकरां ततः ॥ ११६ ॥

इन्द्र उवाच—

नमामि सर्वलोकानां जननीमब्धिसंभवाम् । श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षस्थलस्थिताम् ॥ ११७ ॥
पद्मालयां पद्मकरां पद्मपत्रनिभेक्षणाम् । वंदे पद्ममुखीं देवीं पद्मनाभप्रियामहम् ॥ ११८ ॥

त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनी ।
सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११९ ॥

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ १२० ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च । सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि पूरितम् ॥ १२१ ॥
का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः । अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥ १२२ ॥
त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत्त्वयेदानीं समेधितम् ॥ १२३ ॥
दाराः पुत्रास्तथाऽगारसुहृद्धान्यधनादिकम् । भवत्येतन्महाभागे नित्यं त्वद्वीक्षणान्नृणाम् ॥ १२४ ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयस्सुखम् । देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ॥ १२५ ॥
त्वं माता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता । त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम् ॥ १२६ ॥
मा नः कोशं तथा गोष्ठं मा गृहं मा परिच्छदम् । मा शरीरं कलत्रं च त्यजेथास्सर्वपावनि ॥१२७॥

तत इति ॥ द्रवरूपमेकं द्रव्यममृतं जातम्; अन्यत् सोमात्मकम् ॥ १००—११२ ॥

तत इति ॥ स्वेन वर्त्मना—अयनादिव्यत्यासं विना । यथामार्गं-वक्रातिचारवर्जम् ॥ ११३—११९ ॥

यज्ञेति ॥ यज्ञविद्या-धर्ममीमांसा, महाविद्या-इंद्रजालादि कुहकज्ञानम् । गुह्यविद्या-मन्त्रशास्त्रविशेषः ॥१२०॥

मा पुत्रान्मा सुहृद्वर्गं मा पशून्मा विभूषणम् । त्यजेथा मम देवस्य विष्णोर्वक्षःस्थलालये ॥ १२८ ॥
सत्त्वेन शौचसत्याभ्यां तथा शीलादिभिर्गुणैः । त्यज्यन्ते ते नरास्सद्यः संत्यक्ता ये त्वयाऽमले ॥१२९॥
त्वयाऽवलोकितास्सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः । धनैश्वर्यैश्च युज्यन्ते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥ १३० ॥

स श्लाघ्यस्स गुणी धन्यः स कुलीनस्स बुद्धिमान् ।
स शूरस्स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ १३१ ॥

सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्यास्सकला गुणाः । पराङ्मुखी जगद्धात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे ॥१३२॥
न ते वर्णयितुं शक्ता गुणाञ्जिह्वाऽपि वेधसः । प्रसीद देवि पद्माक्षि मास्मांस्त्याक्षीः कदाचन ॥ १३३ ॥

श्रीपराशरः—

एवं श्रीस्संस्तुता सम्यक् प्राह दृश्या शतक्रतुम् । पश्यतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता द्विज ॥ १३४ ॥

श्रीरुवाच—

परितुष्टाऽस्मि देवेश स्तोत्रेणानेन ते हरे । वरं वृणीष्व यस्त्विष्टो वरदाऽहं तवागता ॥ १३५ ॥

इन्द्र उवाच—

वरदा यदि मे देवि वरार्हो यदि चाप्यहम् । त्रैलोक्यं न त्वया त्याज्यमेष मेऽस्तु वरः परः ॥१३६॥
स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसंभवे । स त्वया न परित्याज्यो द्वितीयोऽस्तु वरो मम ॥१३७

श्रीरुवाच—

त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ न संत्यक्ष्यामि वासव । दत्तो वरो मयाऽयं ते स्तोत्राराधनतुष्टया ॥ १३८ ॥
यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः । मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मुखी ॥१३९॥

श्रीपराशरः—

एवं ददौ वरौ देवी देवराजाय वै पुरा । मैत्रेय श्रीर्महाभागा स्तोत्राराधनतोषिता ॥ १४० ॥
भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः । देवदानवयत्नेन प्रसूताऽमृतमन्थने ॥ १४१ ॥
एवं यदा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः । अवतारं करोत्येषा तदा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ १४२ ॥

पुनश्च (पद्मादुत्पन्ना) पद्मा संभूताऽऽद्यादित्यो आदित्योऽभूद्यदा हरिः ।
यदा च भार्गवो रामस्तदाऽभूद्धरणी त्वियम् ॥ १४३ ॥

राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनी ॥१४४॥
देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् ॥ १४५ ॥
यश्चैतच्छृणुयाज्जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेन्नरः । श्रियो न विच्युतिस्तस्य गृहे यावत्कुलत्रयम् ॥ १४६ ॥
पठ्यते येषु चैवैषा गृहेषु श्रीकथा मुने । अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन ॥ १४७ ॥

आन्वीक्षिकीति ॥ आन्वीक्षिकी तर्कशास्त्रम् । दण्डनीतिः—अर्थशास्त्रम् ॥ १२१—१४१ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥ १४८ ॥

इति सकलविभूत्यवाप्तिहेतुः स्तुतिरियमिन्द्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः ।
अनुदिनमिह पठ्यते नृभिर्यैर्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥ १४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितं मे त्वया सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया मुने । भृगुसर्गात्प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः । तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः॥२॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः । भार्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥ ३ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः । ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतं शृणु ॥ ४ ॥
प्राणस्य द्युतिमान्पुत्रो राजवांश्च ततोऽभवत् । ततो वंशो महाभाग विस्तरं भार्गवो गतः ॥ ५ ॥
पत्नी मरीचेस्संभूतिः पौर्णमासमसूयत । विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ॥ ६ ॥
वंशसंकीर्तने पुत्रान्वदिष्येऽहं ततो द्विज । स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूता कन्यकास्तथा ।
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ ७ ॥
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे निष्कल्मषान्सुतान् । सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥ ८ ॥

एवमिति ॥ तत्सहायिनी-तेन सह अयते गच्छतीति तत्सहायिनी, तत्सहचारिणीत्यर्थः ॥ १४२-१४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

अथ संक्षेपेण श्रुतं भृगुसर्गं विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति कथितमिति ॥ १ ॥

भृगोरिति ॥ परिग्रहः-कलत्रम् ॥ २ ॥

आयतिरिति ॥ तयोः—आयतिनियत्योः, सुतावुभौ जातौ ॥ ३ ॥

तावेवाह प्राणश्चेति॥ प्राणो मृकण्डुश्च। तत्र मृकण्डुतो मार्कण्डेयो जज्ञ इत्यन्वयः। (तयोर्जाताविति पाठः) ॥ ४, ५ ॥

अथ क्रमप्राप्तं मरीचेः संभूत्यां जातं वंशमाह—पत्नी मरीचेरिति ॥ अत्राल्पसन्तानो मरीचेः पुत्रः पौर्णमास उक्तः । बहुसन्तानान् काश्यपविवस्वदादीन्पुत्रपौत्रादीनस्मिन्नंशे वंशसंकीर्तने आदित्योत्पत्तिप्रस्तावे तृतीयेंशे सूर्यवंशप्रस्तावे च वक्ष्ये ॥ ६—८ ॥

प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तोऽत्रिस्तत्सुतोऽभवत्। पूर्वजन्मनि योऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥९॥
कर्दमश्चार्वरीवांश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम्। क्षमा तु सुषुवे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १० ॥
क्रतोश्च सन्ततिर्भार्या वालखिल्यानसूयत। षष्टिःपुत्रसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्।
अंगुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसाम् ॥ ११ ॥
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ॥ १२ ॥
रजो गोत्रोर्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा। सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥
योऽसावग्न्यभिमानी स्यात् ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः। तस्मात्स्वाहा सुताँल्लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ॥१४॥
पावकं पवमानं तु शुचिं चापि जलाशिनम् ॥ १५ ॥
तेषां तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पंच च। कथ्यन्ते वह्नयश्चैते पितापुत्रत्रयं च यत् ॥ १६ ॥
एवमेकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया तव। अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्नयः साग्नयश्च ये ॥ १८ ॥
तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां (वैतरणीं) वै धारिणीं तथा। ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यावप्युभे द्विजे॥१९॥
उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ २० ॥
इत्येषा दक्षकन्यानां कथिताऽपत्यसंततिः। श्रद्धावान्संस्मरन्नेतामनपत्यो न जायते ॥ २१ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प्रीत्यामिति ॥ तत्सुतः-तस्य पुलस्त्यस्य औरसः सुतः ॥ ९—१२ ॥

रज इति ॥ सप्तर्षय इति। एते तृतीये मन्वन्तरे सप्तर्षयो वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥

सर्गप्रसंगादग्निसर्गमाह योऽसाविति ॥ १४ ॥

पावकमिति ॥ यथा कौर्मे * निर्मन्थ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः ॥ इति। जलाशिनमिति शुचिविशेषणम् ॥ १५ ॥

तेषामिति ॥ पितृपुत्रत्रयं-पिता पुत्रत्रयं च, त्रयः पुत्राः प्रत्येकं पञ्चदशपुत्रकाः ॥ १६, १७ ॥

पितर इति ॥ अग्निष्वात्ताः—अयज्वानो, मूर्तास्त्रयो गणाः। बर्हिषदः—यज्वानो मूर्तिमन्तश्चत्वारः। अग्निष्वात्तसुता मेना ॥ १८—२० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोस्स्वायंभुवस्य तु । द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥ १ ॥

योरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमस्सुतः ॥ अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्पितुरत्यन्तवल्लभः ॥ २ ॥

नीतिर्नाम या राज्ञस्तस्यासीन्महिषी द्विज । स नातिप्रीतिमांस्तस्यामभूद्यस्या ध्रुवस्सुतः ॥ ३ ॥

जासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ॥ दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥ ४ ॥

त्यक्षं भूपतिस्तस्याः सुरुच्या नाभ्यनन्दत । प्रणयेनागतं पुत्रमुत्सङ्गारोहणोत्सुकम् ॥ ५ ॥

पत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् । स्वपुत्रं च तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

क्रियते किं वृथा वत्स महानेष मनोरथः । अन्यस्त्रीगर्भजातेन ह्यसंभूय ममोदरे ॥ ७ ॥

त्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि । सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य किं तु न त्वं मया धृतः ॥ ८ ॥

तद्राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम् । योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥ ९ ॥

चैर्मनोरथस्तेऽयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा । सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

त्सृज्य पितरं बालस्तच्छ्रुत्वा मातृभाषितम् । जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज मंदिरम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् । सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥ १२ ॥

स कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति । कोऽवजानाति पितरं वत्स यस्तेऽपराध्यति ॥ १३ ॥

श्रीपराशरः—

युक्तस्सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा । सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्विता ॥ १४ ॥

निश्वस्येति कथिते तस्मिन्पुत्रेण दुर्मनाः । श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

सुनीतिः—

रुचिस्सत्यमाहेदं मन्दभाग्योऽसि पुत्रक । न हि पुण्यवतां वत्स सपत्नैरेवमुच्यते ॥ १६ ॥

द्वेगस्तात कर्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा । तत्कोपहर्तुं शक्नोति दातुं कश्चाकृतं त्वया ॥ १७ ॥

अथैकादशोऽध्यायः

मनोर्दौहित्रो वंशः उक्तः । अथ तत्पुत्रान्वयं वक्तुमनुवदति प्रियव्रतेति ॥ १—८ ॥

एतदिति ॥ पूर्वोक्तम् उत्तमत्वमाह सर्वेति ॥ सर्वभूभृदाश्रयकेतनमिति च पाठः । सर्वभूभृतामाश्रयस्य भौमस्य केतनं स्थानम् ॥ ९ ॥ उच्चैरिति ॥ उच्चैर्मनोरथः-उच्चासनाभिलाषः ॥ १०—१४ ॥

तत्त्वया नात्र कर्तव्यं दुःखं तद्वाक्यसंभवम् ॥ १८ ॥
राजासनं तथा छत्रं वराश्वा वरवारणाः। यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतच्छाम्य पुत्रक ॥ १९ ॥
अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्यां सुरुचिर्नृपः। भार्येति प्रोच्यते चान्या मद्विधा पुण्यवर्जिता ॥ २० ॥
पुण्योपचयसंपन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः। मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ २१ ॥
तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हसि पुत्रक। यस्य यावत्स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥ २२ ॥
यदि ते दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसाऽभवत्। तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २३ ॥
सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः। निम्नं यथापः प्रवणाः पात्रमायान्ति संपदम् ॥ २४ ॥

ध्रुव उवाच—

अम्ब यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम। नैतद्दुर्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २५ ॥
सोऽहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम्। स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतामभिपूजितम् ॥ २६॥
सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोऽस्मि नोदरात्। प्रभावं पश्य मेऽम्ब त्वं वृद्धस्यापि तवोदरे ॥ २७ ॥
उत्तमस्स मम भ्राता यो गर्भेण धृतस्तया। स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथाऽस्तु तत् ॥ २८ ॥
नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा। इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—

निर्जगाम गृहान्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः। पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥ ३० ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्वागतान्ध्रुवः। कृष्णाजिनोत्तरीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥ ३१ ॥
स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्याभ्यभाषत। प्रश्रयावनतस्सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

ध्रुव उवाच—

उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः। जातं सुनीत्यां निर्वेदाद्युष्माकं प्राप्तमन्तिकम् ॥ ३३ ॥

ऋषय ऊचुः—

चतुःपंचाब्दसंभूतो बालस्त्वं नृपनन्दन। निर्वेदकारणं किंचित्तव नाद्यापि वर्तते ॥ ३४ ॥
न चिन्त्यं भवतः किंचित् ध्रियते भूपतिः पिता। न चैवेष्टवियोगादि तव पश्याम बालक ॥ ३५ ॥
शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलक्ष्यते। निर्वेदः किंनिमित्तस्ते कथ्यतां यदि विद्यते ॥ ३६ ॥

निःश्वस्येति ॥ तस्मिन् वृत्तान्ते कथिते सति, श्वासक्षामेक्षणा—श्वासेन दुःखजनितेन कृशदृष्टिः ॥ १५-१८ ॥

स इति ॥ पूर्वागतान्—पूर्वमेवात्मनोऽनुग्रहणार्थमागतान्, कृष्णाजिनोत्तरीयाण्येव विष्टरास्तेषु ॥ ३१-३३ ॥

चतुःपंचेति ॥ इतः प्राक् चतुर्थे पंचमे वाऽब्दे संभूतः ॥ ३४ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतम् । तन्निशम्य ततः प्रोचुर्मुनयस्ते परस्परम् ॥ ३७ ॥
अहो क्षात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा । सपत्न्या मातुरुक्तं यद्धृदयान्नापसर्पति ॥ ३८ ॥
भोभोः क्षत्रियदायाद निर्वेदाद्यत्त्वयाऽधुना । कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३९ ॥
यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते । तदुच्यतां विवक्षुस्त्वमस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ४० ॥

ध्रुव उवाच—

नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः । तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा ॥ ४१ ॥
एतन्मे क्रियतां सम्यक्कथ्यतां प्राप्यते यथा । स्थानमग्र्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो मुनिसत्तमाः ॥ ४२ ॥

मरीचिः—

अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज । न हि संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ ४३ ॥

अत्रिः—

परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः । स प्राप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ ४४ ॥

अङ्गिराः—

यस्यान्तः सर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः । तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ ४५ ॥

पुलस्त्यः—

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् । तमाराध्य हरिं याति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ ४६ ॥

पुलहः—

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् । प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ ४७ ॥

क्रतुः—

यो यज्ञपुरुषो यज्ञो यज्ञेशः परमः पुमान् । तस्मिंस्तुष्टे यदप्राप्यं किं तदस्ति जनार्दने ॥ ४८ ॥

वसिष्ठः—

प्राप्नोष्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छसि । त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्तमम् ॥ ४९ ॥

ध्रुव उवाच—

आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे । मया तत्परितोषाय यज्जप्तव्यं तदुच्यताम् ॥ ५० ॥

नेति ॥ चिन्त्यं-कुटुम्बपोषणादि । ध्रियते-जीवति ॥ ३५—४१ ॥

एतदिति ॥ यथा प्राप्यते तथा कथ्यताम् । एतत्कथनमेव साहाय्यं तत्क्रियताम् ॥ ४२ ॥

भगवति भक्त्यतिशयात् ध्रुवे कारुण्याच्च सर्वेऽपि प्रतिवदन्ति प्रणन्दन्ति च अनाराधितेत्यादि सप्तभिः ॥ ४३—४८ ॥ प्राप्नोषीति ॥ मनसेति । इतः पूर्वमक्लृप्तमपि ददाति किं पुनः क्लृप्तमिति ॥ ४९ ॥

आराध्य इति । मयेति । अनुपनीतस्याप्यात्मनो योग्यं जप्यं पृच्छति जप्तव्यमिति ॥ ५० ॥

यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः। प्रसादसुमुखास्तन्मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५१ ॥

ऋषय ऊचुः—

राजपुत्र यथा विष्णोराराधनपरैर्नरैः। कार्यमाराधनं तन्नो यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ५२ ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चित्तं त्याजयेत्प्रथमं नरः। तस्मिन्नेव जगद्धाम्नि ततः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ५३ ॥
एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना। जप्तव्यं यन्निबोधैतत्तन्नः पार्थिवनन्दन ॥ ५४ ॥
हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे। ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ५५ ॥
एतज्जजाप भगवान् जप्यं स्वायंभुवो मनुः। पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ ५६ ॥
ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं त्रैलोक्यदुर्लभाम्। तथा त्वमपि गोविन्दं तोषयैतत्सदा जपन् ॥ ५७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

निशम्यैतदशेषेण मैत्रेय नृपतेस्सुतः। निर्जगाम वनात्तस्मात्प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥ १ ॥
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विज। मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥
पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः। ततो मधुवनं नाम्ना ख्यातमत्र महीतले ॥ ३ ॥
हत्वा च लवणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम्। शत्रुघ्नो मधुरां नाम पुरीं यत्र चकार वै ॥ ४ ॥
यत्र वै देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः। सर्वपापहरे तस्मिंस्तपस्तीर्थे चकार सः ॥ ५ ॥

यथेति जपाङ्गप्रश्नः ॥ ५१, ५२ ॥

चित्तैकाग्रतारूपो योगो जपस्याङ्गमिति सयोगं जप्यमुपदिशन्ति बाह्येति त्रिभिः। बाह्यार्थादिति। बाह्यार्थाच्चित्तं त्याजयेदिति हिंसानृतादिनिषिद्धत्यागरूपो यमः, सर्वविषयत्यागरूपः प्रत्याहारश्चोक्तः; निश्चलं कुर्वीतेत्यासनप्राणायामौ, तदधीनत्वाच्चित्तस्थैर्यस्य; तस्मिन्नेवेति शुभाश्रये धारणा ॥ ५३ ॥

एवमिति ॥ धृतात्मनेति। यथार्हं शौचादिषु कृतयत्नेनेति नियमः, एकाग्रचित्तेनेति ध्यानम्, तन्मयेनेति समाधिः, इत्यष्टाङ्गयोग उक्तः। *तस्य मैत्रेय योगिन इति हि योगित्वं वक्ष्यति ॥ ५४ ॥

हिरण्येति ॥ *हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः॥ तस्माद्धिरण्यगर्भं तं पुराणज्ञाः प्रचक्षिरे ॥ इति भारते हिरण्यगर्भशब्दनिरुक्त्या हिरण्मयं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः हिरण्यगर्भः; स चात्र पुरुषादिसमभिव्याहारात्कालात्मा ज्ञेयः। हिरण्यगर्भः व्यष्टिः, पुरुषस्समष्टिरिति केचित्। अत्र द्वादशाक्षरमन्त्रो विवक्षितः, लैङ्गादिषु ध्रुवस्य तन्मन्त्रोपदेशप्रसिद्धेः। स तु रहस्युपदेष्टव्यत्वादत्र यथापाठे न पठितः ॥ ५५, ५६ ॥

ददाविति ॥ तथा त्वमिति। कुलदेवतामंत्रो हि शीघ्रं सिद्ध्यति ॥ ५७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

यत्रेति ॥ हरिमेधसः-हरिः-पापहारिणी स्वर्णवत् शुद्धा मेधा यस्य स हरिमेधाः, तस्य हरिमेधसः। छान्दसत्वादसिच्प्रत्ययः ॥ १—५ ॥

मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत्तथा। आत्मन्यशेषदेवेशं स्थितं विष्णुममन्यत ॥ ६ ॥
अनन्यचेतसस्तस्य ध्यायतो भगवान्हरिः। सर्वभूतगतो विष्णुः सर्वभावगतोऽभवत् ॥ ७ ॥
मनस्यवस्थिते तस्मिन्विष्णौ मैत्रेय योगिनः। न शशाक धरा भारमुद्वोढुं भूतधारिणी ॥ ८ ॥
वामपादस्थिते तस्मिन्ननामार्द्धेन मेदिनी। द्वितीयं च ननामार्द्धं क्षितेर्दक्षिणतस्स्थिते ॥ ९ ॥
पादाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा स वसुधां स्थितः। तदा समस्ता वसुधा चचाल सह पर्वतैः ॥ १० ॥
नद्यो नदाः समुद्राश्च संक्षोभं परमं ययुः। तत्क्षोभादमराः क्षोभं परं जग्मुर्महामुने ॥ ११ ॥
यामा नाम तदा देवा मैत्रेय परमाकुलाः। इन्द्रेण सह संमन्त्र्य ध्यानभङ्गं प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥
कूष्माण्डा विविधै रूपैस्सहेन्द्रेण महामुने। समाधिभङ्गमत्यन्तमारब्धाः कर्तुमातुराः ॥ १३ ॥
सुनीतिर्नाम तन्माता सास्रा तत्पुरतः स्थिता। पुत्रेति करुणां वाचमाह मायामयी तदा ॥ १४ ॥
पुत्रकास्मान्निवर्तस्व शरीरात्ययदारुणात्। निर्बन्धतो मया लब्धो बहुभिस्त्वं मनोरथैः ॥ १५ ॥
दीनामेकां परित्यक्तुमनाथां न त्वमर्हसि। सपत्नीवचनाद्वत्स अगतेस्त्वं गतिर्मम ॥ १६ ॥
क्व च त्वं पंचवर्षीयः क्वचैतद्दारुणं तपः। निवर्ततां मनः कष्टान्निर्बन्धात् फलवर्जितात् ॥ १७ ॥
कालः क्रीडनकानां ते तदन्तेऽध्ययनस्य ते। ततः समस्तभोगानां तदन्ते चेष्यते तपः ॥ १८ ॥
कालः क्रीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रक। तस्मिंस्त्वमिच्छसि तपः किं नाशायात्मनो रतः ॥ १९ ॥
मत्प्रीतिः परमो धर्मो वयोवस्थाक्रियाक्रमम्। अनुवर्तस्व मा मोहान्निवर्त्यास्मादधर्मतः ॥ २० ॥
परित्यजति वत्साद्य यद्येतन्न भवांस्तपः। त्यक्ष्याम्यहमिह प्राणांस्ततो वे पश्यतस्तव ॥ २१ ॥

मरीचिमिश्रैरिति ॥ अमन्यत-दध्यौ ॥ ६ ॥

अनन्यचेतस इति ॥ सर्वभावगतः—चित्तवृत्तेः साकल्येन विषयतयाऽऽविर्भूतः ॥ ७ ॥

मनसीति ॥ न शशाकेति। गरिमाख्यसिद्धिरासीदित्यर्थः ॥ ८—११ ॥

यामा इति ॥ यामाः—स्वायंभुवमन्वन्तरे देवाः ॥ १२ ॥

कूष्मांडा इति ॥ कूष्माण्डाः—उपदेवभेदाः ॥ १३—१६ ॥

क्वेति ॥ निर्बन्धः-अभिनिवेशः ॥ १७—१९ ॥

मत्प्रीतिरिति ॥ वयोवस्थाक्रियाक्रमम्—वयोवस्थासु चोदितं क्रियाक्रमम्। निवर्त्यास्मादधर्मत इति। "वृथा तीर्थं वृथा दानं वृथा जप्यं वृथा हुतम् ॥ स जीवति वृथा ब्रह्मन्यस्य माता सुदुःखिता" इति पुराणवचनान्मद्विरुद्धादकालतपश्चरणरूपादधर्मान्निवर्तस्वेति भावः। मत्प्रीत्या परमं धर्ममिति पाठे वयोवस्थाक्रियाक्रमरूपं परमं धर्मं मत्प्रीत्याऽनुवर्तस्व। स्वधर्मो हि मातापितृगुरुधर्मान्नोत्कृष्यते; अपि तु तत्संमत्येवोत्कृष्यते, * यदेते ह्यनुजानीयुः कर्म लोकविगर्हितम्। स धर्म इति मन्तव्यो नात्र कार्या विचारणा॥ इति भारतोक्तेः ॥ २०, २१ ॥

श्रीपराशर:—

तां प्रलापवतीमेवं बाष्पाविलविलोचनाम्। समाहितमना विष्णौ पश्यन्नपि न दृष्टवान्॥ २२॥
वत्स वत्स सुघोराणि रक्षांस्येतानि भीषणे। वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायान्त्यपगम्यताम्॥ २३॥
इत्युक्त्वा प्रययौ साऽथ रक्षांस्याविर्बभुस्ततः। अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः॥ २४॥
ततो नादानतीवोग्रान्राजपुत्रस्य ते पुरः। मुमुचुर्दीप्तशस्त्राणि भ्रामयन्तो निशाचराः॥ २५॥
शिवाश्च शतशो नेदुः सज्वालाकवलैर्मुखैः। त्रासाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वतः॥ २६॥
हन्यतां हन्यतामेष छिद्यतां छिद्यतामयम्। भक्ष्यतां भक्ष्यतां चायमित्यूचुस्ते निशाचराः॥ २७॥
ततो नानाविधान्नादान् सिंहोष्ट्रमकराननाः। त्रासाय राजपुत्रस्य नेदुस्ते रजनीचराः॥ २८॥
रक्षांसि तानि ते नादाः शिवास्तान्यायुधानि च। गोविन्दासक्तचित्तस्य ययुर्नेन्द्रियगोचरम्॥ २९॥
एकाग्रचेतास्सततं विष्णुमेवात्मसंश्रयम्। दृष्टवान्पृथिवीनाथपुत्रो नान्यं कथञ्चन॥ ३०॥
ततस्सर्वासु मायासु विलीनासु पुनस्सुराः। संक्षोभं परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्किताः॥ ३१॥
ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम्। शरण्यं शरणं यातास्तपसा तस्य तापिताः॥ ३२॥

देवा ऊचुः—

देवदेव जगन्नाथ परेश पुरुषोत्तम। ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः॥ ३३॥
दिने दिने कलालेशैः शशाङ्कः पूर्यते यथा। तथाऽयं तपसा देव प्रयात्यृद्धिमहर्निशम्॥ ३४॥
औत्तानपादितपसा वयमित्थं जनार्दन। भीतास्त्वां शरणं यातास्तपसस्तं निवर्तय॥ ३५॥
न विद्मः किं स शक्रत्वं सूर्यत्वं किमभीप्सति। वित्तपाम्बुपसोमानां साभिलाषः पदेषु किम्॥ ३६॥
तदस्माकं प्रसीदेश हृदयाच्छल्यमुद्धर। उत्तानपादतनयं तपसस्सन्निवर्तय॥ ३७॥

श्रीभगवानुवाच—

नेन्द्रत्वं न च सूर्यत्वं नैवाम्बुपधनेशताम्। प्रार्थयत्येष यं कामं तं करोम्यखिलं सुराः॥ ३८॥
यात देवा यथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः। निवर्तयाम्यहं बालं तपस्यासक्तमानसम्॥ ३९॥

श्रीपराशर:—

इत्युक्ता देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः। प्रययुस्स्वानि धिष्ण्यानि शतक्रतुपुरोगमाः॥ ४०॥
भगवानपि सर्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः। गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः॥ ४१॥

श्रीभगवानुवाच—

औत्तानपादे भद्रं ते तपसा परितोषितः। वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत॥ ४२॥
बाह्यार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितम्। तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद्वृणीष्व वरं परम्॥ ४३॥

तामिति॥ पश्यन्नपि—व्यापारितचक्षुरिन्द्रियोऽपि, प्रयुक्तबाह्येन्द्रियोऽपि वा॥ २२—३७॥
नेति॥ काम-काम्यम्॥ ३८, ३९॥ इतीति॥ धिष्ण्यानि-स्थानानि॥ ४०॥
भगवानिति—तन्मयत्वेन-ध्रुवस्य तदेकविषयचित्तत्वेन॥ ४१—४३॥

श्रीपराशरः—

त्वेत्थं गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः। उन्मीलिताक्षो ददृशे ध्यानदृष्टं हरिं पुरः॥ ४४॥

शंखचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतम्। किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम्॥ ४५॥

रोमाञ्चिताङ्गस्सहसा साध्वसं परमं गतः। स्तवाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं ध्रुवः॥ ४६॥

किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः। इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ॥ ४७॥

ध्रुव उवाच—

भगवान्यदि मे तोषं तपसा परमं गतः। स्तोतुं त्वामहमिच्छामि तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे॥ ४८॥

(ब्रह्माद्यैर्वेदतत्त्वज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः। तं त्वां कथमहं देव स्तोतुं शक्नोमि बालकः।
त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत्परमेश्वर मे मनः। स्तोतुं कामयते विष्णो तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे॥)

श्रीपराशरः—

शंखप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्जलिम्। उत्तानपादतनयं द्विजवर्य जगत्पतिः॥ ४९॥

अथ प्रसन्नवदनः स क्षणान्नृपनन्दनः। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम्॥ ५०॥

ध्रुव उवाच—

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। भूतादिरादिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तम्॥॥ ५१॥

शुद्धस्सूक्ष्मोऽखिलव्यापी प्रधानात्परतः पुमान्। यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणात्मने॥ ५२॥

भूतादीनां समस्तानां गंधादीनां च शाश्वतः। बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः॥ ५३॥

तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः पतिम्। प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर॥ ५४॥

त्वेति॥ ध्यानदृष्टं हरिं पुरः—यथाध्यानं बहिर्दृष्टवान्॥ ४४—४६॥

किं वदामीति॥ किं वदामि—किं वाक्यं वदामि। केनोक्तेन-अर्थेन॥ ४७, ४८॥

शंखप्रान्तेनेति॥ विद्याकोशश्शंख इति भगवच्छास्त्रे अस्त्रभूषणाध्याये च दर्शनात्॥ ४९, ५०॥

भूमिरिति॥ भूम्यादिग्रहणं तन्मात्राणामप्युपलक्षणम्; मनोग्रहणं दशेन्द्रियाणाम्। बुद्धिः—महान्। भूतादिः-अहंकारः। आदिप्रकृतिः-प्रधानम्॥ ५१॥

शुद्ध इति॥ शुद्धः-स्वतः। अखिलव्यापी-प्रतिक्षेत्रं व्यापी। ज्ञानेन वा व्यापी। गुणाशिन इति पाठान्तरम्। गुणाशी-गुणभोक्ता॥ ५२॥ मुक्तरूपमाह—भूतादीनामिति॥ पुरुषः-बद्धः॥ ५३॥

तमिति॥ ब्रह्मभूतम्-अपहतपाप्मत्वादिब्रह्मधर्मयुक्तम्। अशेषजगतः परमिति पाठान्तरम्। अशेष-जगतः परम्-* स सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं च पर्येति, य एवं वेद * स स्वराड्भवति * आप्नोति स्वाराज्यम् * इति श्रुतेः॥ ५४॥

बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् । तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिचिन्त्याविकारिणे ॥ ५५ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपात् । सर्वव्यापी भुवस्स्पर्शादत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ ५६ ॥
यद्भूतं यच्च वै भव्यं पुरुषोत्तम तद्भवान् । त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तश्चाप्यधिपूरुषः ॥ ५७ ॥

दिव्यरूपमाह—बृहत्त्वादिति ॥ * समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः * इत्यादिना बृहत्त्वं बृंहणत्वं चोक्तम् । * मूर्तं ब्रह्म महाभाग * इति ब्रह्मसंज्ञत्वम् । * सदैकरूपरूपायेत्यविकारित्वमुक्तम् । कलामुहूर्तेत्यादिना विभूतेर्नित्यत्वे सति का चिन्ता विग्रहादिनित्यत्वे ॥ ५५ ॥

दिव्यस्वरूपमाह—सहस्रशीर्षेति ॥ अनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यं तत्फलीभूता (विभूतौ) व्याप्तिश्च प्रतिपाद्यते । अत्र सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । शीर्षग्रहणं सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपलक्षणम् । अतोऽत्र शीर्षशब्दः शिरसो ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामाधारतया तत्कार्याणां ज्ञानशक्तीनामुपलक्षकः । * शीर्षञ्छन्दसीति शिरश्शब्दस्य शीर्षन्भावः । तथा चोक्तं ब्राह्मणे शिरश्शब्दनिर्वचने * बोधनमननश्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणज्ञानानि श्रितानि भवन्तीत्यतः शिरः * इति । अतोऽनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यमुक्तम् । उक्तमर्थं प्रपञ्चयति-सहस्राक्षः सहस्रपादिति । सहस्राक्ष इति ज्ञानस्यानन्त्यमुक्तम्, सहस्रपादिति शक्तेरानन्त्यम् । अत्राक्षिशब्दः सर्वज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षकः । पादशब्दः सर्वकर्मेन्द्रियाणामुपलक्षकः । अत्र हि अङ्गप्रत्यङ्गादीनामभावात्तत्कार्यभूतज्ञानशक्त्योरानन्त्यमेवोच्यते । कुतः ? * न तस्य कार्यं करणं च विद्यते * इति श्रुतेः । अयं हि भगवान्सर्वैरेवेन्द्रियैरेकैकेन वा विनिमयेन वा देहेन वाऽवयवेन वा स्वरूपेण वा सर्वं सदा सर्वथा साक्षात्करोति । तथा च श्रुतिः * अपाणिपादो जवनो ग्रहीता * इत्यादिः । यथाहुः श्रीवत्साङ्कमिश्राः * न चायं शल्लीव शल्कैः सर्वतः शिरश्चक्षुरादिभिर्वैरूप्यावहैराचित इत्युच्यते; किंतु यथाऽपर्यन्तचक्षुषः पर्यन्तावयवाश्च सर्वं द्रष्टुं कर्तुं च शक्नुवन्ति तथाऽयमपि * इति । पुरुषशब्दस्य * पूर्वमेवाहमिहासमिति, * तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् * पूरणात्सदनाच्चापि ततोऽसि पुरुषः स्मृतः * इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु बहुप्रकारं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । भुवः भवतीति भूः । अनेनासद्व्यावृत्तानि चिदचिदात्मकानि सर्वाणि भूतानि लक्ष्यन्ते । स्पर्शादिति । दशाङ्गुलं-दशगुणं महाप्रमाणमिति भावः । अत्यति ष्ठत्, सर्वव्यापित्वात् । भुवः—चिदचिदात्मकस्य जगतः, स्पर्शात्-स्पर्शं कृत्वा, दशांगुलमत्यतिष्ठद्भगवानित्यन्वयः । स्पर्शादिति ल्यब्लोपे पंचमी । * येनावृतं खं च दिवं महीं च * यच्च किंचिज्जगत् * इत्यादिश्रुतिषु व्याप्याज्जगतो व्यापकस्य पुरुषस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ ५६ ॥

न केवलं व्योमवद्व्यापकत्वम्, सर्वशरीरित्वं चेत्याह—यद्भूतमिति ॥ त्वत्त इत्यादि । विराट्-अव्यक्तशरीरोऽनिरुद्धः । तथा च मोक्षधर्मे * ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा विभुर्नारायणो विराट् । ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ इति च । सम्राट्-परमपदप्राप्तः, * सोऽक्षरः परमस्स्वराट् * इति विशेषणात् । स्वराट्-केवलात्मप्राप्तः । यद्वा * अयं लोकस्तु वै सम्राडन्तरिक्षं विराट् स्मृतम् ॥ स्वराडसौ स्मृतो लोकः * इति वायूक्तेः लोका विराडादयः । अधिपूरुषः-अधिकारिपुरुषो ब्रह्मा अथ वा त्वामधिकरणीकृत्य पुरुषः आत्मसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भोऽजायत ॥ ५७ ॥

अत्यरिच्यत सोऽधश्च तिर्यगूर्ध्वं च वै भुवः। त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतं भविष्यति ॥ ५८ ॥

त्वद्रूपधारिणश्चान्तः सर्वभूतमिदं जगत्। त्वत्तो यज्ञस्सर्वहुतः पृषदाज्यं पशुर्द्विधा ॥ ५९ ॥

त्वत्तो ऋचोऽथ सामानि त्वत्तश्छन्दांसि जज्ञिरे। त्वत्तो यजूंष्यजायन्त त्वत्तोऽश्वाश्चैकतोदतः ॥ ६० ॥

गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्वत्तोऽजा अवयो मृगाः। त्वन्मुखाद्ब्राह्मणा बाह्वोस्तव क्षत्रमजायत ॥ ६१ ॥

वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्गताः। अक्ष्णोः सूर्योऽनिलः प्राणाच्चन्द्रमा मनसस्तव ॥६२॥

प्रा(णान्नः)णो नः सुषिराज्जातो मुखादग्निरजायत। नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसस्समवर्तत ॥ ६३ ॥

दिशश्श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां त्वत्तस्सर्वमभूदिदम्। न्यग्रोधस्सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ॥

संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥ ६५ ॥

बीजादंकुरसंभूतो न्यग्रोधस्तु समुच्छ्रितः। विस्तारं च यथा याति त्वया सृष्टं तथा जगत् ॥ ६६ ॥

यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रादथ दृश्यते। एवं विश्वस्य नान्यस्त्वं त्वत्स्थायीश्वर दृश्यते ॥ ६७ ॥

ह्लादिनी संधिनी संवित्त्वय्येका सर्वसंस्थितौ। ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥६८॥

अत्यरिच्यतेति ॥ सः-पुरुषः, भुवोऽधः-पाताले, तिर्यक्-सर्वद्वीपेषु, ऊर्ध्वं-स्वर्गादौ, अत्यरिच्यत-संतानात्मना वृद्धः, व्यष्टिरूपेण वा ॥ ५८ ॥

त्वद्रूपधारिण इति ॥ त्वद्रूपधारिणोऽधिपुरुषस्यान्तः सर्वभूतं-सर्वमित्यर्थः ॥ त्वत्सृष्टस्याप्यन्तर्जगत्, किं पुनस्तवेति भावः। आत्मीयं सर्वमस्मिन्यज्ञे पशुपुरोडाशादिरूपेण हुतमिति सर्वहुतः। पृषदाज्यं-दधिमिश्रमाज्यम्। पशुर्द्विधा-ग्राम्यारण्यभेदेन ॥ ५९ ॥ त्वत्त इति ॥ एकतोदतः-महिषादयः ॥ ६० ॥

गाव इति ॥ तेषु महिषादिषु गवादेः पृथगुक्तिः प्राशस्त्यात् ॥ ६१, ६२ ॥

प्राण इति ॥ प्राणात्-मुख्यप्राणात्। प्राणो नः सुषिराज्जात इति च पाठः। प्राणः नः सुषिरात्-नासारन्ध्रात्। प्राणोऽन्तस्सुषिरादिति वा पाठः। तदा तत्र वर्तमानाद्वायोरित्यर्थः। प्राणः-प्राणाख्यो वृत्तिविशेषः ॥ ६३, ६४ ॥ न्यग्रोध इति ॥ संयमे-संहारे ॥ ६५, ६६ ॥

यथेति ॥ यथा च कारणभूता बालत्वक्पत्रावस्था कदली स्वकार्यभूतस्थूलत्वक्पत्रान्नान्या, सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात्; एवं कारणभूतस्त्वं कार्यभूताद्विश्वस्मान्नान्यः, * बहु स्याम् * तदात्मानं स्वयमकुरुत * ज्योतींषि विष्णुः * इत्यादेः। अपि च विश्वस्मात्पृथग्भूतस्त्रिपाद्रूपेण त्वं दृश्यसे। * व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः * त्रिपादस्यामृतं दिवि * इत्यादि ॥ ६७ ॥

ह्लादिनीति ॥ सर्वसंस्थितौ-सर्वाधारे त्वयि। संवित् ह्लादिनी-निरवधिकानन्दरूपा, सन्धिनी-अविच्छेदवती। एका-एकरूपा। ह्लादतापोभयमिश्रा—विच्छिन्नपरिमिताह्लादकरी केवलतापकरी च संवित्त्वयि नास्ति। अत्र हेतुः गुणवर्जित इति। इयं च संवित् तत्कर्तृका वा तत्कर्मिका वा * विज्ञानमानन्दं ब्रह्म * तमेवं विद्वानमृत इह भवति * रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति * इत्यादि श्रुतेः ॥ ६८ ॥

पृथग्भूतैकभूताय भूतभूताय ते नमः। प्रभूतभूत (रूपाय) भूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः॥ ६९॥
व्यक्तं प्रधानपुरुषौ विराट् सम्राट् स्वराट् तथा। विभाव्यतेऽन्तःकरणे पुरुषेष्वक्षयो भवान्॥ ७०॥
सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वं सर्वस्सर्वस्वरूपधृत्। सर्वं त्वत्तस्ततश्च त्वं नमस्सर्वात्मनेऽस्तु ते॥ ७१॥
सर्वात्मकोऽसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो यतः। कथयामि ततः किं ते सर्वं वेत्सि हृदि स्थितम्॥ ७२॥
सर्वात्मन्सर्वभूतेश सर्वसत्त्वसमुद्भव। सर्वभूतो भवान्वेत्ति सर्वसत्त्वमनोरथम्॥ ७३॥
यो मे मनोरथो नाथ सफलस्स त्वया कृतः। तपश्च तप्तं सफलं यद्दृष्टोऽसि जगत्पते॥ ७४॥

श्रीभगवानुवाच—

तपसस्तु फलं प्राप्तं यद्दृष्टोऽहं त्वया ध्रुव। मद्दर्शनं हि विफलं राजपुत्र न जायते॥ ७५॥
वरं वरय तस्मात्त्वं यथाभिमतमात्मनः। सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपथं गते॥ ७६॥

ध्रुव उवाच—

भगवन्भूतभव्येश सर्वस्यास्ते भवान् हृदि। किमज्ञातं तव स्वामिन्मनसा यन्मयेप्सितम्॥ ७७॥
तथापि तुभ्यं देवेश कथयिष्यामि यन्मया। प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम्॥ ७८॥
किं वा सर्वजगत्स्रष्टः प्रसन्ने त्वयि दुर्लभम्। त्वत्प्रसादफलं भुंक्ते त्रैलोक्यं मघवानपि॥ ७९॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात्। इति गर्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः॥ ८०॥
आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम्। प्रार्थयामि प्रभो स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम्॥ ८१॥

श्रीभगवानुवाच—

यत्त्वया प्रार्थ्यते स्थानमेतत्प्राप्स्यति वै भवान्। त्वयाऽहं तोषितः पूर्वमन्यजन्मनि बालक॥ ८२॥
त्वमासीर्ब्राह्मणः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा। मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः॥ ८३॥
कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तवाभवत्। यौवनेऽखिलभोगाढ्यो दर्शनीयोज्ज्वलाकृतिः॥ ८४॥
तत्सङ्गात्तस्य तामृद्धिमवलोक्यातिदुर्लभाम्। भवेयं राजपुत्रोऽहमिति वाञ्छा त्वया कृता॥ ८५॥
ततो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता। उत्तानपादस्य गृहे जातोऽसि ध्रुव दुर्लभे॥ ८६॥

पृथग्भूतेति॥ पृथग्भूतैकभूताय—कार्यकारणावस्थयोः, भूतभूताय—पञ्चभूतशरीराय। प्रभूतभूतभूतायेति च पाठः। प्रभूतभूतभूताय-प्रभूतानि भूतानि महादयः प्राणिनः, तद्भूताय। भूतात्मने-एवं व्याप्तात्मने। अथ वाभूतभूताय—भूतसूक्ष्मत्वेनाविर्भूताय। प्रभूतभूतभूताय-महाभूतत्वं प्राप्ताय। भूतात्मने-सर्वप्राणिरूपाय नम इति॥ ६९॥

व्यक्तमिति॥ व्यक्तादयः प्रसिद्धाः। विराडादयः पूर्वमेवोक्ताः। व्यक्तादीनां भवानित्यनेनान्वयः। किं च पुरुषेष्वन्तःकरणे विभाव्यते भवान्॥ ७०॥

सर्वस्मिन्निति॥ सर्वस्मिन्-गगनादौ, सर्वभूतः—शब्दादिस्त्वम् * शब्दः खे पौरुषं नृषु * तेजश्चास्मि विभावसौ * इत्यादि सर्वस्वरूपधरत्वात्सर्वः। सर्वभूतः—* बहु स्यामिति सर्वरूपेण परिणतः। सर्वं त्वत्तः—निमित्तत्वादुपादानत्वाच्च सर्वं त्वमित्यर्थः॥ ७१—८६॥

अन्येषां तत्परं स्थानं कुले स्वायंभुवस्य यत् ॥ ८७ ॥

तस्यैतदपरं बाल येनाहं परितोषितः । मामाराध्य नरो मुक्तिमवाप्नोत्यविलम्बितम् ॥ ८८ ॥

मय्यर्पितमना बाल किमु स्वर्गादिकं पदम् ॥ ८९ ॥

त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्वताराग्रहाश्रयः । भविष्यति न संदेहो मत्प्रसादाद्भवान्ध्रुव ॥ ९० ॥

सूर्यात्सोमात्तथा भौमात्सोमपुत्राद्बृहस्पतेः । सितार्कतनयादीनां सर्वर्क्षाणां तथा ध्रुव ॥ ९१ ॥

सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकास्सुराः । सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ॥ ९२ ॥

केचिच्चतुर्युगं यावत्केचिन्मन्वन्तरं सुराः । तिष्ठन्ति ध्रुव ते दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ ९३ ॥

सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नाऽतिनिर्मला । विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ९४ ॥

ये च त्वां मानवाः प्रातः सायं च सुसमाहिताः । कीर्तयिष्यन्ति तेषां च महत्पुण्यं भविष्यति ॥ ९५ ॥

श्रीपराशरः—

एवं पूर्वं जगन्नाथाद्देवदेवाज्जनार्दनात् । वरं प्राप्य ध्रुवः स्थानमध्यास्ते स महामते ॥ ९६ ॥

स्वयं शुश्रूषणाद्धर्म्यान्मातापित्रोश्च वै तथा । द्वादशाक्षरमाहात्म्यात्तपसश्च प्रभावतः ॥ ९७ ॥

तस्याभिमानमृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य हि । देवासुराणामाचार्यः श्लोकमत्रोशना जगौ ॥ ९८ ॥

अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् । यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ९९ ॥

ध्रुवस्य जननी चेयं सुनीतिर्नाम सूनृता । अस्याश्च महिमानं कश्शक्तो वर्णयितुं भुवि ॥ १०० ॥

त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं परं यत्तत् स्थिरायति । स्थानं प्राप्ता परं धृत्वा या कुक्षिविवरे ध्रुवम् ॥ १०१ ॥

यश्चैतत्कीर्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि । सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०२ ॥

स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालं स जीवति ॥ १०३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्येषामिति ॥ स्वायंभुवस्य कुले यत्स्थानं तन्मद्भक्तादन्येषां परं स्थानम् ॥ ८७ ॥

तस्येति ॥ तस्य—मद्भक्तस्य ते, एतत्—स्वायंभुवकुले स्थानम्, अपरं-तुच्छम् ॥ ८८—९९ ॥

ध्रुवस्येति ॥ सूनृता—सुशीलो भवेत्याद्यभिहितसत्यवाक्या ॥ १०० ॥

त्रैलोक्येति ॥ स्थिरायति-स्थिरोत्तरकालं, स्थिरैश्वर्यम्, या परं—केवलं, कुक्षिविवरे स्थितं ध्रुवं धृत्वा—ध्रुवधारणद्वारा, त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं—विष्णुपदाख्यं परं स्थानं प्राप ॥ १०१—१०३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ध्रुवाच्छिष्टिं च भव्यं च भव्याच्छम्भुर्व्यजायत । शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १ ॥
रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं वृकलं वृकतेजसम् । रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ २ ॥
अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् । प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः । कन्यायां तपतां श्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥
(ऊरुः पूरु) कुरुः पुरुश्शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाञ्छुचिः । अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ।
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां महौजसः ॥ ५ ॥
(ऊ)कुरोरजनयत्पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान् । अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं शिविम् ॥ ६ ॥
अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकमजायत । प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ ७ ॥
वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महामुने । वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥
येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥ ९ ॥

मैत्रेयः—

किमर्थं मथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः । यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुर्मुनिसत्तम ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमतोऽभवत् । अङ्गस्य भार्या सा दत्ता तस्यां वेनो व्यजायत ॥ ११ ॥
स मातामहदोषेण तेन मृत्युसुतात्मजः । निसर्गादेव मैत्रेय दुष्ट एव व्यजायत ॥ १२ ॥
अभिषिक्तो यदा राज्ये स वेनः परमर्षिभिः । घोषयामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ १३ ॥
न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं कथञ्चन । भोक्ता यज्ञस्य कस्त्वन्यो ह्यहं यज्ञपतिः प्रभुः ॥ १४ ॥
ततस्तमृषयः पूर्वं संपूज्य पृथिवीपतिम् । ऊचुः सामकलं वाक्यं मैत्रेय समुपस्थिताः ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः—

भोभो राजन् शृणुष्व त्वं यद्वदामस्तवान्तिके । राज्यदेहोपभोगाय प्रजानां च हितं परम् ॥ १६ ॥
दीर्घसत्रेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिम् । पूजयिष्याम भद्रं ते (तत्रां)तस्यांशस्ते भविष्यति ॥ १७ ॥
यज्ञेन यज्ञपुरुषो विष्णुः संप्रीणितो नृप । अस्माभिर्भवतः कामान्सर्वानेव प्रदास्यति ॥ १८ ॥
यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपूज्यते हरिः । तेषां सर्वेप्सितावाप्तिं ददाति नृप भूभृताम् ॥ १९ ॥

अजीजनदिति ॥ चाक्षुषस्य पुत्रः षष्ठो मनुः प्रजापतेरित्यर्धं पूर्वेण संबन्ध्यते ॥ १—६ ॥

अङ्गादिति ॥ सुनीथा मृत्युदुहिता ॥ ७—१४ ॥

तत इति ॥ साम—सान्त्वनम् कलम्—अव्यक्तमधुरम् ॥ १५, १६ ॥